

УДК 477; 582

А.М. ГУРА, В.І. ЧОПИК

Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка
вул. Лицейна, 1, м. Кременець, Тернопільська обл., 47003

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗНИКАЮЧИХ ВИДІВ РОСЛИН НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Збереження біологічної різноманітності – одна з глобальних і складних проблем сучасності. На території Західного Поділля більше 120 видів вищих судинних рослин потребують спеціальних форм охорони. Флористичним особливостям Західного Поділля присвячені дослідження багатьох вчених, у продовження цих робіт започатковано комплексне вивчення територіальної та ценотичної диференціації різноманіття зникаючих видів рослин Західного Поділля з розробкою наукових основ їх збалансованого використання та збереження в культурі.

Ключові слова: зникаючі види, Західне Поділля, охорона біорізноманіття

Зростаючий негативний вплив людського суспільства на природу призвів до того, що рослинний світ нашої планети вцілому та її окремих регіонів постійно та досить швидко змінюється. За останні десятиріччя помітно зменшились території, зайняті природною рослинністю, збідніла флора більшості регіонів країни. Зменшилась кількість багатьох видів рослин, а деякі з них повністю зникли з лиця Землі. У зв'язку з цим в наш час — час небувалого науково-технічного прогресу, особливого державного, наукового і практичного значення набуває охорона всього рослинного світу, особливо рідкісних і зникаючих видів.

Збереження біологічної різноманітності – одна з глобальних і складних проблем сучасності. Інтенсивна трансформація навколишнього природного середовища під впливом діяльності людини призводить до порушення еколого-ценотичного балансу фітосистем, збіднення фіто різноманіття, виснаження природних ресурсів цінних видів рослин.

Одним із основних завдань досліджень та охорони об'єктів природно-заповідного фонду є виявлення зникаючих видів рослин, які охороняються на державному та регіональному рівнях, постійний їх моніторинг та розробка рекомендацій з метою збереження та відтворення фіторізноманіття.

Результати досліджень та їх обговорення

Західно-Подільська фізико-географічна область знаходиться на південь від Опілля, включає Тернопільську рівнину, масив Вороняки, Товтровий кряж, південний придністровський схил Подільського плато від гирла р. Стрипа на заході до Товтрового кряжа на сході (Західно-Подільське Придністров'я). Це південна частина Подільської височини, складена потужною товщею ордовіцьких, девонських, крейдових і неогенових осадочних відкладень (вапняків, мергелів, пісковиків). Антропогенні відклади, що перекривають малопотужним шаром корінні породи, представлені продуктами їх вивітрювання, лесоподібними суглинками, давніми і сучасними алювіальними утвореннями, галечниками, які складають тераси р. Дністер та його приток [1,2].

Характерними рисами природи цієї географічної області є:

- значна абсолютна висота її поверхні, яка в середньому досягає 350 м над рівнем моря, піднімаючись біля північного краю вище 400 м, а на півдні, поблизу долини Дністра, опускаючись до 320 м (у самій долині до 110—150 м);

- поєднання плоских межиріч з глибокими каньйоноподібними долинами, що надає цій області вигляду плато, складеного з ряду паралельних плоских межиріччих смуг, витягнутих з півночі відповідно напрямку річок;

- абсолютна перевага в ґрунтовому покриві опідзолених, малогумусних, місцями вилугованих чорноземів при підпорядкованому значенні сірих опідзолених ґрунтів;

- незначне поширення природних лук, серед яких переважають суходільні типи та майже відсутні заплавні;

- незначне поширення лісів, які зустрічаються лише в сильногорбистих районах, і наявність у цих лісах бука.

Західне Поділля є областю дуже високої сільськогосподарської освоєності: орні землі займають до 75% площі; тобто природна рослинність тут мало збереглася [2]. З наведеної характеристики західноподільської природно-географічної області видно, що вона при всій цілісності своєї природи досить відмінна в окремих частинах, тобто поділяється на ряд природних районів [2]. Флора Поділля багата й різноманітна. Вона нараховує близько 1100 видів вищих судинних рослин, які належать до 100 родин та 500 родів (І. В. Бережний, 1979) [4,5,6]. На території Західного Поділля більше 120 видів вищих судинних рослин потребують спеціальних форм охорони та збереження [2].

Флора об'єднує в собі західноєвропейські та східноєвропейські елементи. У складі рослинності багато ендемічних і реліктових видів. Ботанічні дослідження флори, в тому числі й рідкісних рослин, Західного Поділля розпочалися в період 1800-1870 рр., так званий перший період. Флористичні роботи В. Г. Бессера й А. Л. Андржієвського були початком вивчення рослинності Поділля [1, 10, 11]. Перша двотомна праця В. Г. Бессера (Besser, 1809) присвячена флорі частково Тернопільської і Львівської областей. У ній описано 1215 видів рослин. Доповненням цієї роботи пізніше були публікації А. Завадського (Zawadski, 1835, 1836).

Найбільш цінним дослідженням Західного Поділля цього періоду можна вважати працю В. Г. Бессера (Besser, 1822). В ній описано 1632 види рослин мало вивченої на той час території даного регіону [11]. Вчений виступає не тільки як реєстратор видового різноманіття даної флори, але й також як критичний фітосистематик. У цих роботах описано біля 70 нових для науки видів, зроблено ряд різних критичних заміток до них. Але для більшості рослин не наведено більш-менш точного місцезростання; вони описані лише для небагатьох рідкісних видів. Завдяки чому флористика та систематика рослинності поповнились новими екземплярами (*Salvia cremenecensis*, *Euphorbia volhynica*, *Carlina onopordifolia*, *Viola alba*, *Agrostis stolonizans*, *Allium flavescens*, *Anchusa procera*, *Arabis gerardi*, *Artemisia tachernieviana*, *Aster ameloïdes*, *Cirsium ucrainicum*, *Erigeron podolicus*, *Gagea erubescens*, *Hieracium glaucescens*, *Myosotis nemorosa*, *Myosotis lithuanica*, *Onobrychis gracillis*, *Genistra tetragona*, *Poa versicolor*, *Polygala decipiens*, *Polygala wolfgangiana*, *Polygonum neglectum*, *Potentilla canescens*, *Rosa caryophyllacea*, *Rosa czackiana*, *Rosa gorinkensis*, *Rosa jundzilii*, *Rosa klukii*, *Rosa nitidula*, *Rumex reticulatus*, *Seseli campestre*, *Seseli pallasii*, *Spiraea pikoviensis*, *Vicia biebersteinii*). Флористичні дослідження також описані в наступних працях В. Г. Бессера (Besser, 1820a, б, 1823, 1827, 1832) [11].

Р. Е. Траутфеттер (1851) досліджував рослинно-географічні райони європейської частини Росії. Автор відносив Західне Поділля до Південної Росії, або зони листяних деревних порід. Усю Правобережну Україну (крім Полісся) він відносив до зони черешні звичайної. Крайній південь Подільської височини належав до зони лучних трав, крайній захід Волині – до зони бука, крайній північ Волині – до зони граба. Це було перше ботаніко-географічне районування (на хоролого-дендрологічній основі) [3].

Вивченням флори Правобережної України також займався А. Л. Андржієвський. У його роботах містяться списки родів і видів, які ростуть на Подільській височині (Андржієвський, 1855, 1861, 1862; Andrzejowski, 1823, 1830, 1862, 1869). А. Л. Андржієвський подає опис багатьох цікавих у флористичному відношенні рослин, таких як *Schivereckia podolica*, *Salvia dumetorum*, *Taraxacum aritrospermum*, *Thymus latifolium*, *Syrenia silvicolosa*, *Senecio boryathenicus*, *Polygonum paniculatum*, *Erysimum marschallianum*, *Dianthus hypanicus*, *Coryspermum borysthenicum*, *Coryspermum coloratum*, *Agrimonia grandis* [1,8].

Дані про поширення дикоростучих дерев і кущів на Правобережній Україні наводить А. С. Рогович (1861). Він подає матеріали про флору губерній Київського навчального округу. Завершенням цього періоду є праця А. С. Роговича (1869), яка містить усі результати досліджень автора флори губерній Київського навчального округу. Для Волино-Поділля наведено більше 1500 видів вищих рослин, подана флористична інформація про всі відомі на той час рідкісні види рослинності [4].

У другому періоді (1870-1890) дублюються флористичні списки окремих районів Поділля, переважно західної частини, а також описані нові для науки види та цікаві

флористичні знахідки [9]. Відомою стає монографія про флору південно-західної Росії І. Ф. Шмальгаузена (1886).

Б. Блоцький у праці, присвяченій флорі околиць сіл Більче і Циган (Blockl, 1880), надрукував список із 775 видів. У слідуючих роботах (Blocki, 1881, 1883, 1887, 1888-1890) наведено флористичні списки окремих місцевостей і описано нові види (*Rosa herbichiana*, *R. Hedvigae*, *R. Leopoliensis*, *R. Cisielskii*, *R. Knappii*, *R. Thyraica*, *R. Ciliatosepala*, *R. Polonica*, *Hieracium polonicum*, *H. pseudobifidum*, *H. Andrzejowskii*, *Galium polonicum*, *Gagea glauca*, *Viola roxolanica*).

Флористичні списки рослин, а також свої записи опубліковують Е. Турчинський (Turczynski, 1858), А. Реман (Rehman, 1870-1872, 1874, 1875), В. Тинецький (Tyniecki, 1877), Ж. Круль (Krol, 1878), Е. Волощак (Woloszczak, 1874, 1887), А. Слендзінський (Slendzinski, 1874, 1877-1879, 1881), Б. Густавич (Gustawicz, 1880), К. Лапчинський (Lapczynski, 1882), Ш. Труш (Trusz, 1883, 1884, 1888). Важливе значення мають і записи В. Монтрезора (1881 а, б), І. Ф. Шмальгаузена (1883).

Отже, на другому етапі вивчення флори Волино-Поділля отримана цінна флористична інформація, яка була узагальнена І. Шмальгаузенем (1886) [9].

Третій період (1890-1917). Найбільш значним внеском є дослідження І. Пачоського (1910) про основні риси розвитку флори південно-західної Росії. На основі флористичного порівняльного аналізу списків, а також реліктових і ендемічних видів учений довів давність основного ядра рослинності Поділля і безперервність флорогенезу цієї території з часів третинного періоду. Подальшому вивченню флори присвячені праці Б. Блоцького (Blocki, 1892, 1895, 1896, 1897, 1907, 1908, 1912). Б. Гринецький (Hryniewiecki, 1911) дослідив особливості східної границі бука в Європі, в тому числі й на Поділлі. Флористичні списки та критичні замітки про видовий склад Західного Поділля містяться в працях І. Пачоського (1912, 1915, Raczoski, 1891, 1896, 1899, 1913). В. Шафер (Szafer, 1910 а, 1914 а,б) описав рослинність Товтрового кряжу й околиць Львова. Ним опублікована серія флористичних праць (Szafer, 1904, 1910 б, 1913). Роботи Г. Запаловича (Zapalowicz, 1906, 1908, 1911) про флору Галіції написані на основі критико-систематичного опрацювання гербарної колекції фізіогеографічної комісії Академії наук у м. Краків, а також його власних флористичних досліджень території від Полісся до Карпат. Запалович крім критичних заміток описав нові види, підвиди, гібридні форми. Частина видових таксонів пізніше була визнана ботаніками. Вчений розглянув деякі теоретичні питання видової диференціації та загального флористичного районування.

Флористичні свідчення містяться в працях Б. Гринецького (1913), В. Талієва (1910). Розширені списки видів рослин Поділля опубліковані С. Маковецьким (1913). Уся інформація цього періоду була узагальнена Б. Федченко, А. Флеровим (1908-1910).

Четвертий період (1917-1939). Характеристиці флористичних границь Поділля присвячені праці М. Кочвари (Koczvara, 1925, 1930). В. Шафер описав реліктові види флори Волино-Поділля (Szafer, 1923, 1930 а), проаналізував співвідношення лісових і степових угруповань на Поділлі (Szafer, 1935). В. Гаєвський (Gajewski, 1937) зробив огляд флористичного районування. Він відніс територію Поділля до сарматської долини ірано-туранського регіону, але його висновки про районування та флорогенез помилкові. Ю. Д. Клеопов (1938) дослідив релікти широколистяних лісів європейської частини СРСР, в тому числі Західного Поділля. Опис флористичних особливостей різних місцевостей даного регіону, свідчення про поширення окремих видів, угруповань містяться в публікаціях Б. Гринецького (Hryniewiecki, 1922), М. Кочвари (Koczvara, 1925 а-д, 1926 а-д, 1927 а-д, 1928, 1931, 1939), С. Кульчинського (Kulczynski, 1927), А. Козловської (Kozlowska, 1930, 1931), Я. Мондальського (Mondalski, 1930, 1936, 1938), В. Гаєвського (Gajewski, 1931 а, 1932 а, б, 1934), Р. Кобенди (Kobendza, 1933, 1935), С. Мацко (Macko, 1935, 1937 а, б), С. Кульчинського, Ю. Мотики (Kulczynski, Мотука 1936), Ю. Мотики (Мотука, 1936, 1937), М. Лімановського (Limanowski, 1939), С. Маковецького (Маковецький, 1939). Значний об'єм флористичної інформації про Західне Поділля є у визначнику рослин В. Шафера, С. Кульчинського, Б. Павловського (Szafer, Kulczynski, Pawlowski, 1924). Матеріали про територію Подільської височини містяться в публікаціях С. М. Лавренко (1927, 1930), Д. Богацького (1928), Ю. Д. Клеопова (1928), М. І. Котова (1931, 1940), Ф. А. Грinia, В. О. Михайличенко (1933), Н. І. Косца (1937), М. М. Круцкевича (1937), Б. Є. Балковського (1939).

У п'ятому періоді (1940-1966) накопичується велика кількість флористичної інформації по Україні, в тому числі і по Західному Поділлі (Флора УРСР, т. 2-12, 1940-1965; Визначник рослин УРСР, 1950; Визначник рослин України, 1965). Відбувається ціленаправлене флористичне дослідження окремих районів Поділля. Деяко менше особливості флори Західного Поділля відображені у "Флорі СРСР" (т. 11-30, 1945, 1964). Характеристиці флористичних особливостей, опису нових видів, ендемічним, реліктовим, рідкісним, охороні рослин присвячені праці Б. В. Заверухи (1958, 1959, 1960, 1962, 1963, 1964, 1965), В. О. Шиманської (1960). Опис окремих районів Поділля проводився Н. І. Косцем (1947, 1953) і Ф. А. Грінем (1950). Відомості про луки, степові ділянки містяться в публікаціях Є. М. Брадїс (1957, 1962), Г. В. Козія (1961-1963), І. С. Амелїна (1962), Барбарїча (1962, 1966), М. С. Боч, Н. І. Рубцова (1962), А. А. Зап'ятової (1963), Є. М. Брадїс, Н. І. Рубцова (1966), В. Г. Хржановського (1958). Відомості про нові та рідкісні види, ендеміки, флористичні знахідки, особливості флори окремих районів опубліковані Д. Н. Доброчаєвою (1947), М. В. Клоковим (1947, 1950, 1951, 1953, 1954, 1957, 1959, 1960), Г. К. Крейєром (1950), Б. Є. Балковським (1954), М. І. Котовим (1955), Є. В. Міндеровою (1956, 1957), Т. Я. Омельчук (1962), М. П. Бойко (1962, 1964), О. Н. Дубовик (1963, 1964).

Флористичні відомості представлені в працях М. Кочвари (Kocwara, 1946), С. С. Станкова, В. І. Талїєва (1949), В. Шафера, С. Кульчинського, Б. Павловського (Szafer, Kulczynski, Pawlowski, 1953), П. Д. Ярошенко, С. Г. Іваницького (1954), Є. Н. Кондратюка (1960), П. Л. Горчаковського (1968). Шостий період (1966-1983) характеризується поповненням флористичної інформації новими матеріалами, відомостями про поширення ендемічних, диз'юнктивних і погранично-ареальних видів. Описані нові для науки рослини. Флористичним особливостям Товтрового кряжу присвячені дослідження І. І. Мороз (1970, 1973), С. С. Харкевич (1973), Є. М. Брадїс, Н. І. Рубцова (1966), А. І. Кузьмичева (1966, 1967), Б. В. Заверухи (1967, 1969, 1971, 1976, 1977, 1978, 1980, 1982, 1983), Є. М. Брадїс, А. Ф. Бачурїна (1969), Г. С. Куковіца (1970, 1971, 1973, 1976), Ю. Р. Шеляг-Сосонко (1970, 1971, 1973, 1974, 1980), Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Г. С. Куковіца (1970, 1971, 1974, 1976, 1980), Н. П. Слободян (1972), В. В. Протопопова (1973) [1, 2, 3, 4]. Списки рослин, а також свої записи опубліковують Е. Турчинський (Turczynski, 1858), А. Реман (Rehman, 1870-1872, 1874, 1875), В. Тинецький (Tyniecki, 1877), Ж. Круль (Krol, 1878), Е. Волошак (Woloszczak, 1874, 1887), А. Слендзїнський (Slendzinski, 1874, 1877-1879, 1881), Б. Густавич (Gustawicz, 1880), К. Лапчинський (Lapczynski, 1882), Ш. Труш (Trusz, 1883, 1884, 1888). Важливе значення мають і записи В. Монтрезора (1881), І.Ф. Шмальгаузена (1883). Критичні замітки про видовий склад Західного Поділля містяться в працях І. Пачоського (1912, 1915, Paczoski, 1891, 1896, 1899, 1913). В. Шафер (Szafer, 1910, 1914) описав рослинність Товтрового кряжу й околиць Львова. Ним опублікована серія флористичних праць (Szafer, 1904, 1910 б, 1913). Флористичним особливостям Західного Поділля присвячені дослідження І. І. Мороз (1970, 1973) [3], С. С. Харкевич (1973), Н. І. Рубцова (1966), Б. В. Заверухи (1967, 1969, 1971, 1977, 1983), Г. С. Куковіца (1971, 1973, 1976), Ю. Р. Шеляг-Сосонко (1970, 1971, 1974, 1980), Н. П. Слободян (1972), В. В. Протопопова (1973) та інші [3, 5, 6, 7, 8].

У продовження цих робіт ми започаткували комплексне вивчення територіальної та ценотичної диференціації різноманіття зникаючих видів рослин Західного Поділля з розробкою наукових основ їх збалансованого використання в культурі та збереження.

Висновки

Отже, необхідно поглиблено вивчати популяції рідкісних рослин, організувати довготривалий моніторинг за їхнім станом, розробити конкретні рекомендації щодо їх охорони, заходи до репатріації популяцій зниклих видів або тих, що знаходяться на межі зникнення.

Охорона та раціональне використання рослинних ресурсів, зокрема лікарських та червонокнижних, – одна з найважливіших проблем сучасності.

1. *Андржиевский А.* Ботанический очерк местностей, лежащих между Бугом и Днестром от реки Збруч до Чёрного моря / *А. Андржиевський* // Зап. о-ва сел. хоз-ва Юж. России. — 1855. — № 2. — С. 63—78; № 3. — С. 93—108, С. 149—164.

2. Геренчук К.И. Область Волынской возвышенности / К. И. Геренчук // Физико-географическое районирование Украинской ССР (под ред. Попова В. П., Маринина А. М., Лянько А. И.). – К. : Киев. Ун-т, 1968. – Розд. 5. – С. 165–173.
3. Заверуха Б. В. Флора Волино-Подолли и ее генезис / Б. В. Заверуха. — К. : Наук. думка, 1985. — 192 с.
4. Рогович А.С. Обзорение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа : Волынской, Подольской, Киевской, Черниговской и Полтавской / А. С. Рогович. — К.: Киев. ун-т, 1869. — 308 с.
5. Черевченко Т.М. Збереження біологічної різноманітності рослин – найважливіше завдання ботанічних садів і дендропарків України I / Черевченко Т. М., Мороз П. А. // Вісн. Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Інтродукція та збереження рослинного різноманіття. — К., 1999. — Віт. 1 — С. 10—13.
6. Черняк В.М. Рідкісні та зникаючі рослини Тернопільщини з Червоної книги України / В.М. Черняк, Г.Б. Синиця. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2008. — 224 с.
1. Чопик В. И. Редкие и исчезающие растения Украины / Чопик В. И. — К. : Наукова думка, 1978. — 211 с.
7. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Нові та рідкісні види флори Західного Поділля та їх охорона. / Ю.Р. Шеляг-Сосонко, Г.С. Куковиця // Укр. бот. журн. — 1974. — Т. 31, №4. — С. 522—524.
8. Шмальгаузен И.Ф. Флора юго-западной России, т. е. губерний : Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных местностей / И. Ф. Шмальгаузен. — К. : Киевск. ун-т, 1886. — 783 с.
9. Andrzejowski A. Rys botaniczny krain zwiedzonych w podrozach miendzy Bohem a Dnistrem od Zbrucza az do morza Czarnego odbytych w latach 1814, 1816, 1822. — Wilno, 1823.
10. Besser V.S. Enumeratio plantarum hucusque in Volhynia, Podolia, gub. Kiivienki, Bessarabia, cis Tyraica et circa Odessam collectorum, simul observationibus in primitias floriae Galiciae Austriacae. / V.S. Besser — Vilnae, 1822. — 111p.

А.М. Гура, В.И. Чопик

Кременецкий областной гуманитарно-педагогический институт им. Тараса Шевченко

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСЧЕЗАЮЩИХ ВИДОВ РАСТЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОГО ПОДОЛЬЯ

Сохранение биологического разнообразия - одна из глобальных и сложных проблем современности. На территории Западного Подолья более 120 видов высших сосудистых растений требуют специальных форм охраны. Флористическим особенностям Западного Подолья посвящены исследования многих ученых, в продолжение этих работ основано комплексное изучение территориальной и ценологических дифференциации многообразия исчезающих видов растений Западного Подолья с разработкой научных основ их сбалансированного использования и сохранения в культуре.

Ключевые слова: исчезающие виды, Западное Подолье, охрана биоразнообразия

A.M. Gura, V.I. Chopuk

Kremenetskiy Regional Humanitarian Pedagogical Institute them. Taras Shevchenko, Ukraine

STUDY ENDANGERED SPECIES IN WESTERN PODOLIA

Conservation of biological diversity - one of the global and complex challenges. In the western skirts more than 120 species of higher vascular plants require special forms of protection. Floristic features of Western Podolia dedication of many research scientists, extension of this work initiated a comprehensive study of territorial differentiation and coenotical diversity of endangered plant species in Western skirts with developing scientific principles of sustainable use and preservation of culture.

Keywords: endangered species, Western skirts, protection of biodiversity

Рекомендує до друку

Надійшла 25.06.2013

М.М. Барна